

ЗАГАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1869-1920-ті рр.)

Статтю присвячено розгляду впливу загального військового обов'язку на демографічну ситуацію в Галичині та наслідків цього явища для українського національно-визвольного руху.

The article is devoted to the review of the influence of conscription on the demographical situation in Galicia and consequences of this effect on the Ukrainian national liberation movement.

Першу світову війну не випадково вважають переломною подією в історії людства. Саме вона відзначила кінець "довгого" XIX століття та визначила майбутнє світу на наступні десятиліття. Внаслідок цієї війни політична карта Європи значно змінилася: великі європейські імперії розпалися або трансформувалися у інші політичні структури, сформовані переважно на національній основі. Впродовж війни мали місце революції у Росії та Німеччині, розпалась Австро-Угорщина. Послаблення імперської влади на місцях дало малим народам, що раніше входили до складу імперій, шанс на створення власних національних держав.

Загальний військовий обов'язок на середину XIX ст. стає однією з основних ознак тодішніх світових "великих держав". Він, разом із небаченим раніше технічним переоснащенням армій, став одним із факторів гонки озброєнь в Європі. Природно, що розгляд цього явища вже мав місце у військовій та історичній науці, як з боку сучасників вищезазначених подій, так і ретроспективно [1, 8, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 33].

Водночас є помітною явна недооцінка впливу загального військового обов'язку на інші аспекти життя суспільства, зокрема під час миру, а саме: вплив комплектування на ведення військових дій, мирне населення, військову економіку, результати військових дій тощо. Інші напрямки, навіть безпосередньо пов'язані з загальним військовим обов'язком, часто недооцінюються, зокрема, навіть у чисельних роботах, присвячених національно-визвольному руху, в тому числі й українського, хоча більшість авторів вважає військовий його напрямок та збройну боротьбу за незалежну українську державу найвищим його проявом [4, 9].

Саме військовий напрямок українського національного руху розвивається шляхом створення українських спортивних, пожежних та військових молодіжних організацій, що стало безпосередньою передумовою створення 1914 року Легіону Українських січових стрільців (УСС) у складі збройних сил Австро-Угорщини та збройної боротьби за незалежність ЗУНР [3, 16, 20].

Водночас з поля зору дослідників практично випадає основна передумова творення національних українських збройних формувань – загальний військовий обов'язок та задіяне ним населення Австро-Угорської імперії. Розгляд цього доволі важливого аспекту обмежується встановленням переліку військових частин та фронтів, на яких воювали українці у складі австро-угорської армії [24, 27, 30].

Переважно увага акцентується на тому, що українці-солдати австро-угорської армії станом на осінь 1918 року перебували або на віддалених від Галичини фронтах, або в полоні. Саме тому новостворена ЗУНР не змогла встояти перед чисельнішими ворожими військами, а Галичина була окупована Польщею, частина Закарпаття та Буковина – Румунією тощо.

Отже, метою пропонованої статті є перша у вітчизняній історіографії безпосередня постановка питання про те, що демографічний потенціал, необхідний для боротьби за незалежність ЗУНР, мав змогу сформува-

тися лише на основі колишньої Австро-Угорської армії. Саме процеси мобілізації та переміщення населення у Австро-Угорщині під час війни, таким чином, стали основними причинами розгрому та окупації української держави на західноукраїнських землях.

Збройні сили Австро-Угорщини, окрім їхнього комплектування за системою загального військового обов'язку починаючи з 1869 року, мали численні особливості, які були детально досліджені автором у його попередніх публікаціях [21, 22]. Найважливішою серед цих особливостей варто назвати велике різноманіття національних, конфесійних та соціальних груп у складі збройних сил. Українці у їх складі були однією з багатьох таких груп і переважно проходили службу компактно, тобто у розташованих на території свого ж місця проживання військових частинах.

Якщо розглядати демографічну ситуацію в Австро-Угорщині детальніше, можна побачити основні тенденції впливу загального військового обов'язку на населення імперії. Станом на 1881 рік населення Австро-Угорщини складало близько 38 млн. чол., з яких 22,1 млн. чол., майже 6 млн. та 570 тис. чоловік припадало на австрійську частину монархії (Цислейтанію), Галичину та Буковину відповідно [34, s. 43]. Чоловіче та жіноче населення співвідносилося приблизно порівну, з незначним переважаанням жіночого в Галичині та чоловічого в Буковині. Загальна кількість чоловічого населення у віці 20-25 років складала 950 тис., 260 тис. та 25 тис. чоловіків у Цислейтанії, Галичині та Буковині відповідно [34, s. 50] (варто зазначити, що у Австро-Угорщині щороку призивались переважно так звані перші три вікові класи – чоловіки віком від 20 до 23 років).

Також до проходження військової служби чоловікам заборонялось, під загрозою високих штрафів, одружуватись. Вищезгадані дані підтверджуються загальноімперською статистикою, яка стосується цивільного стану чоловічого населення віком 20-25 років. За її даними, із зазначених 950 тисяч чоловіків віком від 20 до 25 років лише 88,8 тис. були одружені, тоді як 861,5 тис. – неодружені [34, s. 52].

Рекрутський контингент Австро-Угорщини на 1881 рік склав 102 тис. чол., але водночас списки рекрутів, які за віком мали проходити службу, налічували 842 тис. чол. [35, s. 11]. Отже, реально до збройних сил призивалося лише 1/8 – 1/10 частина чоловіків призовного віку. Військове законодавство Австро-Угорщини передбачало чисельні категорії осіб з відстрочкою від призову, яких станом на 1881 рік нараховувалось 594 тис. [25, c. 50; 35, s. 10].

Відсоток осіб, які отримували пільги для проходження військової служби в Австро-Угорщині, був необґрунтовано високим, що негативно відображалось на обороноздатності країни [22, c. 49]. До пільгових категорій потрапляли особи, цілком придатні до військової служби за станом свого здоров'я (особи невисокого зросту, діти великих землевласників, кандидати на духовне звання тощо). Саме тому армія мирного часу в Австро-Угорщині складала не більше 0,75% населення і значно

відставала не лише від тодішніх провідних держав континенту, але і від середньоевропейського показника (0,9%), перебуваючи на рівні Балканських країн (у Болгарії, наприклад, він складав 0,71%) [26, с. 1-10].

Розглядаючи всі ці процеси у хронологічній перспективі, варто зауважити, що Галичина та Буковина, на відміну від інших провінцій монархії, аж до початку першої світової війни зберігали традиційний високий рівень народжуваності, що відзначалось і на віковій структурі населення [10].

Тенденції у демографічному розвитку Галичини кінця XIX століття залишалися сталими аж до початку першої світової війни, проте велика кількість місцевого населення, зокрема українського, емігрувала. Загалом до 1913 року звідси емігрувало до 400 тис. осіб, переважно до американського континенту, проте відтік населення компенсувався імміграцією до Галичини, переважно польського населення, яке за чисельністю практично повністю замінило емігрантів [28, с. 37].

Загалом за результатами перепису 1910 року населення імперії в порівнянні з 1881 роком зросло приблизно на третину і досягнуло 51,4 млн. чол. З них близько 8 млн. чол. належало Галичину та до 800 тис. чол. – Буковину [5; 12, с. 142; 23].

В той же час щорічний рекрутський набір Австро-Угорщини на 1913 рік сягнув 133 тис. чол., тобто виріс ніби на ті ж 30% за 30 років. Проте реальна кількість придатних до військової служби людей, які щороку не призивались на дійсну військову службу, щорічно зростала [32, с. 6].

Загалом станом на 1913 рік Австро-Угорщина в разі мобілізації могла швидко мобілізувати до 2-2,2 млн. солдатів, які раніше проходили дійсну військову службу (за підрахунками російського імперського військового міністерства). Інші чоловіки, які потрапляли під мобілізацію, переважно проходили навчання до війни за скороченою схемою, тобто під час військових зборів впродовж 4-8 тижнів [8, с. 236].

Якщо врахувати всі можливі категорії призову, в тому числі солдатів, які не перебували на дійсній службі, можна із впевненістю констатувати, що більшість мобілізованих солдатів отримували військову підготовку саме в лавах армії військового часу. Варто зазначити, що згідно до спогадів легіонерів УСС, недостатня якість вишколу відчувалась аж до 1916 року, коли для муштри почали застосовувати інструкторів з Німеччини. Недостатня якість вишколу призводила до надзвичайно високої смертності серед вперше призваних солдатів, які отримували вишкіл вже в лавах армії [2, с. 351; 7, с. 67].

Наведена вище статистика щодо чисельності щорічно призваних в умовах мирного часу солдатів вказує на те, що наслідком невдалої організації вишколу у військових умовах була підвищена смертність саме серед населення Галичини та Буковини – регіонів з розширеним відтворенням населення.

Загалом, згідно до післявоєнних звітів, до кінця жовтня 1918 року до лав австро-угорської армії було мобілізовано близько 9 млн. чол. [17; 25, с. 50]. Варто також зазначити, що такий високий відсоток населення вдалося залучити завдяки дворазовому розширенню вікових меж рекрутського контингенту до 17 – 50 років та проведенню у 1917 році зворіт анкетних даних військово-визволеваних у всій імперії [29, р. 47].

Польські дослідники, на основі статистичних та демографічних звітів австрійської адміністрації, наводять кількість солдатів, рекрутованих під час першої світової війни з Галичини та Буковини. Вона склала близько 1, 384 млн. чол., з яких близько 626 тис. були українцями за національністю. Ці цифри дещо входять у супе-

речність відносно до даних, наявних в українській історіографії (250-300 тис. чоловік) [1, с. 40-43].

Дослідження автора у даній сфері вказує на те, що обидва ці числа є заниженими. Наявні в українській історіографії дані явно не відповідають ані загальній чисельності українського населення в Галичині та Буковині, ані принципам загальної військової повинності в умовах мобілізації, коли вже з весни 1917 року австрійська адміністрація вишукувала та постачала на фронт усіх чоловіків, здатних тримати зброю в руках, залишаючи лише контингент, необхідний для функціонування економіки.

Дані польської історіографії засновуються насамперед на механічному перенесенні частки населення Галичини у загальній чисельності населення Австро-Угорщини на загальноімперський мобілізаційний контингент (9 млн. чол.), що дає нам підставу вважати їх недостатньо точними. Крім математичності підходу, іншим фактором, що визначає похибку у частці українського населення, мобілізованого впродовж 1914-1918 рр., є різні підходи до обрахування частки різних національних груп в складі населення Галичини. Статистика даного періоду дає доволі розмите уявлення про національний розподіл в різних провінціях Австро-Угорщини [5, 23].

Ще одним фактором, який, на наш погляд, свідчить на користь збільшення частки мобілізованих з Галичини солдатів в загальноімперському контингенті, є явна національна диспропорція у мобілізації. Згідно до відповідних даних американських дослідників, 67% особового складу піхоти – найчисельнішої частини австро-угорської армії, яка також несла найбільші втрати, були слов'янами, переважно малоосвіченими селянами або робітниками, які могли займати посади лише рядового та старшинського складу [29, р. 32].

Населення інших національних груп, особливо німців та угорців (частково і євреїв), також підлягало мобілізації, але воно завдяки вищому освітньому рівню, соціальному та майновому становищу займало посади у адміністрації, нестройових військових спеціальностях, освіті, на виробництві, також було основою для офіцерського резерву, тобто залучалося до польової військової служби у менших масштабах і, відповідно, менше гинуло.

Але навіть якщо не акцентувати свою увагу на питанні національного розподілу в Галичині, ця цифра включає до 20% всього населення краю або 40% всього чоловічого населення. Природно, що ця частка включала переважну більшість чоловіків продуктивного віку (15-49 років).

Дані демографічних досліджень воєн в XX столітті підтверджують наведені вище дані – загальна частка чоловіків продуктивного віку у світі станом на 1913 рік складала близько 25% всього населення. Впродовж війни в Австро-Угорщині було мобілізовано 75% чоловіків продуктивного віку [15].

Таким чином, підсумовуючи викладені вище дані, автору важко погодитися із наявними сьогодні в історіографії пропорціями щодо призваного українського та польського населення у загальному мобілізаційному контингенті Австро-Угорщини. Насправді реальна кількість мобілізованих з Галичини слов'ян (насамперед поляків та українців) була ще більшою, ніж встановлена польськими дослідниками пропорція і досягає не менше 700 тис. чол. для українців.

Якщо застосувати розраховані демографами загальні коефіцієнти смертності для австро-угорських військ впродовж першої світової війни, можна дійти до висновку, що із змобілізованих впродовж першої світової війни галичан та буковинців близько 170 тисяч загинуло (в т.ч. близько 80 тис. – етнічних українців) [30, с. 30]. За альте-

рнативними даними чисельність загиблих українців з Галичини налічує 77,4 тис. поляків – 64 тис. [15, с. 269].

До складу тимчасових демографічних втрат Галичини під час першої світової війни варто віднести також військовополонених (наприклад – табір військовополонених українців Кассіно в Італії), які змогли повернутися до Галичини лише через кілька місяців, а то і років після закінчення першої світової війни [7, с. 50; 18; 19; 27, с. 86]. Кількість полонених та пропалих без вісти в австро-угорській армії була надзвичайно високою і склала наприкінці війни до 90% мобілізованих або 150 полонених та пропалих без вісти на 100 вбитих [33, р. 337-338].

Також до числа втрат можна додати значну кількість інтернованих, виселених та біженців, які розміщувались в австрійських провінціях колишньої імперії Габсбургів та Росії (за оцінками інших дослідників та автора – не менше 200 тис. осіб) [1; 6, с. 50; 21].

Тому, коли починаючи з 1 листопада 1918 р. уряд новоствореної ЗУНР зіткнувся з потребою формування власних збройних сил, він зміг звернутися лише до до-свіду збройних сил Австро-Угорщини. Крім організаційного потенціалу у вигляді офіцерства, матеріальної частини та структурних особливостей, збройні сили ЗУНР (Українська Галицька армія – УГА) у формуванні свого особового складу могли спиратися лише на колишніх військовослужбовців австро-угорської армії, адже залучити будь-які інші демографічні ресурси не було можливим. Так, до складу новоствореної УГА практично в повному складі влилися Легіон УСС та 80 піхотний полк вже колишньої австро-угорської армії.

В листопаді 1918 року урядом ЗУНР було проведено мобілізацію 17-35 річних чоловіків, які на той час могли бути виключно військовослужбовцями австро-угорської армії [31, с. 123-126]. Будь-які інші вільні людські ресурси, придатні до мобілізації, могли бути представлені хіба що дезертирами, ще не призваними придатними за віком молодими людьми, відпускниками, хворими тощо. Тому новостворена ЗУНР при формуванні власних збройних сил могла спиратися лише на свого попередника – Австро-Угорщину та залишки її збройних сил в регіоні.

На підтримку цієї тези варто також зазначити, що аж до середини лютого 1919 року організаційне та матеріально-технічне забезпечення УГА було точною копією наявного раніше в австро-угорській армії [13, 14].

Таким чином, аналізуючи викладений вище матеріал на прикладі Галичини можна впевнено стверджувати те, що збройні сили Австро-Угорщини стали організаційною та демографічною основою для формування збройних сил її країн-наступників.

Не зважаючи на те, що рекрутування до армії мирного часу складало зовсім незначний відсоток чоловічого населення призовного віку, у військових умовах дана тенденція зазнала зміни. До осені 1918 року практично все придатне до збройної служби чоловіче населення отримало військовий вишкіл (загалом до 40% всього чоловічого населення).

Все чоловіче населення Галичини на кінець війни потрапило до однієї з наступних категорій: було інтернованим, емігрувало, було непридатним до служби або ж знаходилося в складі армії. Загалом через війну пройшло до 700 тис. чол. українського населення, з них більше 10% загинуло. Але саме це мобілізоване україн-

ське населення являло собою демографічний потенціал, необхідний для подальшої збройної боротьби.

Природно, що саме цей потенціал, і лише він, міг бути використаний українським національно-визвольним рухом для боротьби за незалежність новоствореної української держави на західноукраїнських землях, а пізніше – і на Великій Україні. На жаль, на відміну від деяких інших держав-наступників Австро-Угорщини, керівництво українського руху змогло використати його лише в обмеженому обсязі, що і вилилося у поразку у визвольних змаганнях 1917-1920-х років.

1. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки першої світової війни. // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – с. 38-56. 2. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – т. 1. – с. 271-354. 3. Гнатюк В. Національне відродження Австро-Угорських українців 1772-1880. – Відень: СБУ, 1916. 4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2000. 5. Гудзеляк І. І., Роїк В. В. Динаміка етнічного складу населення Галичини у XX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – №1. – с. 67-73. 6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914-1920. В 4 частинах. – К., 2007. 7. Історія визвольної боротьби в монографіях. Т. 1.: Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців 1914-1918. – Львів, 1936. 8. Історія першої світової війни. В 2 т. – М., 1975. т. 1. 9. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження в Галичині XIX – початку XX століття у міжвоєнній Західноукраїнській історіографії. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2001. – №9. – с. 566-574. 10. Скорейко Г. Демографічна структура населення Буковини напередодні першої світової війни. // Перша світова війна. Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнарод. наук. конф., Чернівці, 2000. – с. 14-18. 11. Скорейко Г. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами II пол. XIX – поч. XX ст. – Чернівці, 2002. 12. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. – Львів, 2002. 13. Ткачук П. П. Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 20.02.22. – К., 2004. 14. Томок І. М. Галицька армія у боротьбі за державність і соборність України: 1918-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 20.02.22. – Львів, 2004. 15. Трайнин І. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. – М., 1947. 16. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (II пол. XIX – I пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001. 17. Урланис Б. Ц. История военных потерь. – СПб. – М.: Полигон-АСТ, 1999. 18. ЦДАВО (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління), ф. 4430 (Табір полонених українців в м. Кассіно, Італія), оп. 1, спр. 3. – Список полонених старшин і козаків, 1920. 19. ЦДАВО, ф. 4430, оп. 1, спр. 4. – Список померлих полонених українців, 1916-1919. 20. Чепіль М. Формування національної свідомості української учнівської молоді Галичини: 1848-1939. – Навчальний посібник. – Дрогобич: Коло, 2005. 21. Чолій С. Мобілізаційна політика Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX століття як основна причина "Української зради" в Галичині у 1914-1915 роках. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2009. – № 96. – с. 55-57. 22. Чолій С. Реформування мобілізаційної системи в Австро-Угорщині наприкінці XIX – на початку XX століття. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2009. – № 98. – с. 48-50. 23. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Серія "Україна на межі тисячоліть". – Київ: ДНВП "Картографія", 2001. 24. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. 25. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну (1914-1918). – М., 1956. 26. Щербовъ-Нефедовичъ П. О. Сборникъ новейшихъ сведений о вооруженныхъ силахъ европейскихъ и азиатскихъ государствъ. – СПб.: Военная типография, 1884. 27. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів, 1996. 28. Dabkowski. Ukrainski ruch narodowy w Galicji Wschodniej. 1912-1923. – Warszawa, 1985. 29. A History of the peace conference of Paris. Vol. IV. – London, 1921. 30. Krotofil M. Ukrainska Armia Halicka 1918-1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukrainskiej Republiki Ludowej. – Torun, 2003. 31. Nahayewsky I. History of the modern Ukrainian state 1917-1923. – Munich, 1966. 32. Nowakowski T. Armia Austro-Węgierska: 1908-1918. – Warszawa, 1992. 33. Simkins P., Jukes G., Hickey M. The First World War: the War to end all wars. – Oxford: Osprey, 2003. 34. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1881. I Heft: Flächeninhalt, Bevölkerung, Wohnorte. – Wien, 1882. 35. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1881. XI Heft: Heer, Kriegsmarine. – Wien, 1882.

Надійшла до редколегії 17.02.10